

В. М. ВАСИЛЕНКО,
професор, доктор економічних наук,
заслужений діяч науки і техніки України,
заступник директора Інституту економіко-правових досліджень НАН України
(Донецьк)

ПРО ДЕЯКІ РЕЗУЛЬТАТИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІАГНОСТИКИ РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ

Розглянуто триаду регіону: територію, економічну систему, економічний простір. Наведено деякі результати виконаних прикладних досліджень, на основі яких дано відповідні визначення розвитку регіону. Зроблено висновок про необхідність використання результатів економічної діагностики, з одного боку, у вигляді своєрідної картограми найбільш больових точок, а з іншого – у вигляді комплексної оцінки розвитку регіону.

Ключові слова: діапазон, міжрегіональні відмінності, економічний розвиток, діагностика, методи, регіон.

The triad of a region, namely the territory, economic system, and economic space, is considered. Some results of executed applied studies are given, and the appropriate definition of the development of a region is presented on their basis. The conclusion is drawn on the necessity to use the results of the economic diagnostics in the form of a distinctive map of the most painful points, on the one hand, and in the form of a complex estimate of region's development, on the other hand.

Keywords: range, interregional distinctions, economic development, diagnostics, methods, region.

В останні роки активізувався пошук методів, покликаних сприяти поступальному розвитку як окремих територій (населених пунктів, районів, областей), так і держави в цілому. На практиці почали частіше застосовувати методи розробки стратегічних планів економічного і соціального розвитку, формування комплексних і спеціальних програм розвитку держави, регіонів і галузей, а також угод між органами центральної влади і місцевого самоврядування, намірів органів, які приймають рішення про тривалий економічний розвиток на відповідних рівнях управління.

Усі названі методи спрямовано на зміну можливого майбутнього, проте дуже часто рішення, які приймаються, на практиці не дають бажаного ефекту через те, що окремі питання були недостатньо глибоко опрацьовані, а їх результати виявилися не такими, як очікувалось. Серед цих причин, як правило, називають хронічну нестачу фінансових ресурсів. Але також не менш важливою є відсутність усебічного і глибокого вивчення нинішнього стану і причин виникнення навіть видимих проблем у розвитку регіонів. Пов'язано це з тим, що працюють стереотипи, які склалися в минулому, згідно з якими досить мати результати аналізу економічного та соціального розвитку, щоб передбачуване рішення стосовно перспектив розвитку регіону отримало необхідну емпіричну базу¹. Так здебільшого і діють, а потім виявляється, що необхідного ефекту немає.

¹ Див.: Закон України “Про стимулювання розвитку регіонів” № 2850-IV від 8 вересня 2005 р. “Офіційний вісник України” № 40, 2005, ст. 2529; Постанова КМУ “Про затвердження

На нашу думку, це пов'язано з недосконалістю застосованого інструментарію передбачення можливого розвитку регіонів. У даному випадку мова повинна йти не про прогнози як про метод висунення науково обгрунтованої гіпотези щодо імовірного стану регіону у віддаленій перспективі, а про забезпечення цих прогнозів достовірною інформацією, здатною виключити появу небажаних ситуацій у майбутньому за рахунок глибокого і системного дослідження минулого. Серед таких методів мають стати затребуваними методи економічної діагностики. Однак відсутність великого поширення і використання сучасних методик виконання економічної діагностики розвитку регіонів стримує одержання всебічної оцінки і розробку зважених рішень щодо їх можливого поступального розвитку. Це пов'язано з багатьма причинами, але, на наш погляд, як одну з найважливіших можна назвати спрощений підхід до розуміння суті розвитку регіону і методів його діагностики, адже регіон як об'єкт дослідження практично не береться до уваги під час розробки та реалізації рішень економічного, соціального й екологічного змісту. Це передбачає необхідність уточнення та конкретизації відповідного поняття "регіон". З метою економічної діагностики його необхідно розглядати, по-перше, як окрему територію, на якій здійснюється залучення елементів продуктивних сил (факторів виробництва) у суспільне виробництво, по-друге, як специфічну систему, яка забезпечує взаємодію цих елементів між собою та зберігає певні цілісність і єдність (за допомогою об'єднання деяких підсистем), по-третє, як особливий простір, що зберігає загальні економічні умови існування та розвитку названих елементів продуктивних сил (основними формами якого виступають розселення і просторова організація останніх) ².

У цьому випадку **під розвитком регіону як території** необхідно розуміти її освоєння і насичення об'єктами та їх зв'язками. Чим більше об'єктів і чим тісніші зв'язки між ними, тим розвинутішою є територія. Штучно створювані об'єкти формують базис її освоєності, а з урахуванням масштабів (розмірів) використання сільськогосподарських угідь і лісових масивів – ландшафт її насиченості ³. Відповідно, показниками розвитку регіону як території виступають освоєність і насиченість. За своєю економічною природою вони є показниками щільності, оскільки передбачають приведення до деякого порівняльного масштабу. Для оцінки освоєності території необхідно використати певний рівень залучення окремих територій у суспільне виробництво. У цьому випадку базисом порівняння виступає чисельність населення, що проживає чи зайняте в суспільному виробництві в межах даної території. Для оцінки насиченості території враховуються зосе-

Порядку здійснення моніторингу показників розвитку регіонів, районів, міст республіканського в АРК і обласного значення для визнання територій депресивними" № 860 від 24 червня 2006 р. "Офіційний вісник України" № 26, 2006, ст. 1881; Постанова КМУ "Про запровадження комплексної оцінки соціально-економічного розвитку АРК, областей, м. Києва та Севастополя" № 833 від 20 червня 2007 р. "Офіційний вісник України" № 46, 2007, ст. 1872; Постанова КМУ "Про запровадження оцінки міжрегіональної та внутрішньрегіональної диференціації соціально-економічного розвитку регіонів" № 476 від 20 травня 2009 р. "Офіційний вісник України" № 37, 2009, ст. 1248; Постанова КМУ "Про затвердження Порядку здійснення моніторингу соціально-економічних показників розвитку регіонів, районів і міст республіканського в АРК значення для визнання територій депресивними" № 235 від 2 березня 2010 р. "Офіційний вісник України" № 16, 2010, ст. 754.

² Див.: В а с и л е н к о В. М. Методологія економічної діагностики регіонів. "Економіка України" № 9, 2008, с. 4–17.

³ Див.: В а с и л е н к о В. Н. Архитектура регіонального економічного пространства. Монографія. Донецьк, ООО "Юго-Восток Лтд.", 2006, с. 137–138.

редження матеріальних об’єктів і зв’язків між ними в певних межах чи забезпечення території основними економічними та інфраструктурними елементами. У даному випадку базисом порівняння виступає розмір або масштаб території.

Під розвитком регіону як економічної системи необхідно розуміти зміну параметрів процесів раціонального розміщення і територіальної організації продуктивних сил (форм і способів), окремих елементів (підсистем). За своєю суттю такий розвиток забезпечується підвищенням надійності та збільшенням ресурсу як самої регіональної економічної системи, так і її підсистем⁴. Показники розвитку регіону як економічної системи характеризують зміну властивостей системи в цілому та її підсистем. Її характеристиками є цілісність, комплексність, стійкість і життєздатність, для визначення яких використовують зміну результатів її функціонування. Щоб оцінити її надійність, можна застосувати деякий збіг обраного та фактичного векторів руху і відповідні тренди функціонування регіональної економічної системи, тобто відсутність відмов під час взаємодії її складових (підсистем, елементів і компонентів); а для оцінки її ресурсу – динаміку (ряд даних за послідовні проміжки часу) функціонування і появу або не появу ймовірних втрат в умовах виникнення таких обставин, за яких спостерігається зміна результатів функціонування регіональної економічної системи.

Під розвитком регіону як економічного простору необхідно розуміти зміну, з одного боку, основних його параметрів, а з іншого – основних його властивостей. У першому випадку основні параметри регіонального економічного простору (територія, господарство, населення та економічні зв’язки) можна виміряти як кількісно, так і якісно⁵. Кількісними характеристиками є розміри території, кількість матеріальних об’єктів і суб’єктів господарювання, чисельність населення, кількість населених пунктів та ін., а якісними – щільність, розміщення і зв’язаність регіонального економічного простору. У другому випадку істотними властивостями економічного простору виступають його однорідність чи неоднорідність. При цьому однорідність характеризується спільністю умов для існування та розвитку організаційних форм, що склалися (як для економіки, так і для населення), а неоднорідність – відмінностями в цих умовах. Однорідність економічного простору забезпечується збігом напрямів і зближенням швидкостей зміни основних економічних процесів (у разі збереження позитивного тренду відповідної динаміки). Неоднорідність же стає можливою в результаті значних розбіжностей у змінах, що визначають загальний напрям.

Для оцінки розвитку регіону як економічного простору через описання його властивостей можна використовувати показники концентрації, інтеграції та конвергенції господарських зв’язків, які виникають і зберігаються між окремими підсистемами регіональної економічної системи чи елементами продуктивних сил, а для описання неоднорідності – показники деконцентрації (локалізації), дезінтеграції та дивергенції господарських зв’язків, що слабшають. Отже, саме економічна діагностика розвитку регіонів дозволяє визначити не лише стан, але і можливі причини його відхилення від заданих параметрів. За своєю суттю економічна діагностика розвитку регіонів являє собою системно-науковий спосіб дослідження

⁴ Див.: В а с и л е н к о В. Н. Диагностика региональной экономической системы как комплекс исследований. “Экономика и право” № 1, 2011, с. 5.

⁵ Див.: В а с и л е н к о В. Н. Архитектура регионального экономического пространства, с. 143.

регіональних ситуацій і проблем. Під ними розуміють наявність явищ і процесів, які порушують (погіршують) нормальне (позитивний тренд) функціонування економіки регіону і викликають напруженість у співтоваристві. Реакцією у відповідь на виникнення таких ситуацій повинні стати адекватні заходи з їх нейтралізації та подолання, що може бути забезпечено за системного підходу до проблеми.

Під економічною діагностикою розвитку регіонів нами запропоновано розуміти комплекс науково-методологічних і науково-прикладних досліджень, спрямованих на виявлення, описання й ототожнення проблем, пов'язаних із змінами умов розвитку окремих елементів продуктивних сил на даній території.

Важливим елементом системної методології виступає визначення цілей проведення економічної діагностики розвитку регіонів. Основою для їх формування є загальні напрями функціонування регіонів, що не виключає можливостей забезпечення орієнтації діагностики на досягнення окремо кожної великої цілі. Згідно з системно-науковим підходом, ними стає отримання об'єктивної оцінки ситуацій і проблем (процесів і явищ) у регіоні, що необхідно для забезпечення (шляхом прийняття відповідних рішень) його ефективного розвитку.

Характерна особливість системного підходу полягає в тому, що головним предметом дослідження регіональних проблем є науковий інструментарій вивчення зв'язків і взаємовідносин між окремими елементами та функціонуванням регіону в цілому. Системний підхід відкидає жорстко формалізовані схеми проведення досліджень і потребує врахування конкретних обставин і особливостей регіональних ситуацій, застосування відповідного інструментарію та створення реальних можливостей для прийняття управлінських рішень щодо їх урегулювання. Усе це визначається використанням статистичних методів, заснованих на поєднанні аналізу та синтезу. З одного боку, аналіз масових економічних і соціальних процесів та явищ виявляє їх загальні риси і відмінності, за якими виділяють окремі групи проблем та явищ, а також визначає їх особливості, а з іншого – узагальнює інформацію (дані) як по цих групах, так і в цілому по всьому об'єкту дослідження. Економічні та соціальні процеси вирізняються динамізмом, безперервно змінюються і розвиваються, тому статистика забезпечує їх вивчення (дослідження) в розвитку, оцінює інтенсивність динаміки і структурний рух (зміни), виявляє закономірності процесу.

Згідно з системним підходом, статистика розглядає економічний чи соціальний процес або явище виходячи з їх різнобічних зв'язків з іншими процесами і явищами та зовнішнім середовищем, визначає фактори, які впливають на зміни в цих процесах. Особливістю статистичних методів є точне вимірювання і кількісне описання масових процесів і явищ, для чого використовуються узагальнюючі показники для описання об'єктивно існуючих закономірностей. Ці методи характеризують не окремі випадки досліджуваних процесів чи явищ, а їх сукупність. Для цього використовується відповідна інформація про розміри, пропорції, зміни в часі, інші закономірності економічних і соціальних процесів і явищ.

Серед методів аналізу та синтезу (у вигляді економічної діагностики розвитку регіонів) найбільш прийнятними є статистичні, тому що дозволяють дати характеристику масштабам процесів чи явищ, структурі сукупності та збалансованості їх окремих складових, поширенню процесів чи явищ та інтенсивності їх розвитку. Така діагностика деяких територій дозволяє виділити їх загальні й самотні тенденції, а також закономірності. Це може стати основою для можли-

вої ідентифікації проблемних ситуацій, знання про які дозволяють обирати найефективніші заходи, здатні в короткостроковій перспективі або змінити негативну тенденцію, або закріпити й посилити позитивний початок. Що стосується поодиноких тенденцій і закономірностей, то їх виявлення не є складним у методичному плані, а ось виділення загальних явищ змушує зайнятися пошуком їх своєрідного знаменника.

Відомо, що для порівняння основних показників розвитку територій, які відрізняються між собою як розмірами, так і наявністю окремих елементів продуктивних сил, необхідно привести їх до загального порівняльного масштабу чи рівня, тобто визначити якісні показники, здатні забезпечити відповідну оцінку. Досягається це за допомогою знаходження величини якого-небудь показника в розрахунку на одиницю сукупності чи одиницю іншого показника.

Вимірювання рівня освоєності території регіону може бути забезпечене за рахунок показників, які характеризують не тільки присутність людини на даній території, але і її участь в облаштуванні цієї території: промислового, аграрного, інфраструктурного, культурного і т. д. Чим більше людей задіяно, тим більш освоєною буде вважатися така територія, і навпаки, чим менше людей беруть участь у її облаштуванні, тим менш освоєною та розвинутою вона є. За показником чисельності населення найбільшими областями є Донецька, Дніпропетровська, Львівська, Луганська й АР Крим, а найменшими – Рівненська, Кіровоградська, Тернопільська, Волинська, Чернівецька. Даний показник вирізняється синтетичним характером, оскільки в ньому відображаються всі демографічні процеси (народжуваність, смертність, міграція). Так, наприклад, за 2001–2008 рр. він знизився на 6,9% (що в натуральному вимірі становило майже 3 млн. осіб), тому чисельність населення в країні зупинилася на позначці близько 46,4 млн. Водночас найбільше показник чисельності населення знизився, наприклад, у Чернігівській (на 10,4%), Кіровоградській (на 9,8%), Луганській (на 9,7%), Сумській (на 9,2%), Херсонській (на 8,7%) областях, а найменше – в Одеській (на 4,9%), Закарпатській (на 3,1%), Рівненській (на 2,7%), Чернівецькій (на 2,7%) і Волинській (на 1,7%)⁶.

Результати діагностики рівня освоєння території продемонстрували, що відмінності в крайніх позначках його діапазону, який розраховується як відношення площі території до чисельності зайнятого населення, становлять більш як 5,2 раза (від 1,2 га/особу – у Донецькій області до 6,3 га/особу – у Чернігівській). При цьому показник неухильно підвищується через скорочення чисельності зайнятого населення, у першу чергу в промислово розвинутих областях. Водночас зміна таких показників, як фондооснащеність населення (показники діапазону змінюються більш як у 2,6 раза, а його середній показник дорівнює 35,08 тис. грн. на 1 особу) чи середньодушове виробництво валового регіонального продукту (показники діапазону змінюються майже у 2 рази і дорівнюють у середньому 11,4 тис. грн. на 1 особу), має позитивну динаміку.

Найбільше вартісні показники освоєння території зросли в індустріально розвинутих областях, а найменше – в аграрних. При цьому отримані в деяких областях результати порівняння окремих параметрів дозволяють стверджувати, що, незважаючи на позитивну динаміку залучення територій в суспільне виробництво і зрушення (як позитивні, так і негативні) в якісних оцінках характеру їх освоєння,

⁶ Див.: В а с и л е н к о В. Н. Оценка изменения потенциала территории как начальная стадия экономической диагностики ее развития. “Экономика и право” № 1, 2010, с. 5–12.

мають місце необоротні негативні процеси, пов'язані з використанням людей як елемента продуктивних сил. Як і раніше, у відтворенні людських ресурсів зберігається негативний тренд, на фоні якого певне покращення окремих показників, які характеризують начебто непогане освоєння території, все ж таки насторожує і примушує замислитися про можливі перспективи економічного розвитку всіх без винятку територій України. Для одних областей (дотаційних) це пов'язано з втратою реальної мотивації населення до продуктивної й ефективної праці – через надмірне опікування (за рахунок значних трансфертів, субвенцій і субсидій для покриття частини витрат на надання соціальних послуг). Для інших областей (донорів) це пов'язано із впливом дестимулюючих факторів – через необгрунтовано високі податки та їх перерозподіл на користь дотаційних територій. Розв'язання даної дилеми лежить у площині формування ефективної державної регіональної політики, яка не тільки враховуватиме прагнення до згладжування міжрегіональних відмінностей в економічному розвитку, але і примушуватиме шукати резерви для підвищення ефективності суспільного виробництва.

Вимірювання насичення території регіону матеріальними об'єктами і їх зв'язками, у свою чергу, може бути забезпечено за допомогою показників, які характеризують використання та нарощування відповідного економічного потенціалу. Чим вищими є їх результати, тим більш насиченою, отже, і більш розвинутою є територія регіону.

Показник щільності економічної діяльності на даній території, який розраховується як співвідношення виробленого валового регіонального продукту і розмірів території, може використовуватися для інтегральної оцінки зміни насиченості території в результаті такої діяльності. За даним показником кращими були такі області: Донецька (3475,21 млн. грн. на 1 км²), Дніпропетровська (2231,13 млн. грн. на 1 км²), Харківська (1397,07 млн. грн. на 1 км²), Львівська (1283,81 млн. грн. на 1 км²) і Запорізька (1219,04 млн. грн. на 1 км²). Завершують список Волинська (501,09 млн. грн. на 1 км²), Кіровоградська (406,06 млн. грн. на 1 км²), Житомирська (373,39 млн. грн. на 1 км²), Чернігівська (361,50 млн. грн. на 1 км²) і Херсонська (316,98 млн. грн. на 1 км²) області.

Оцінка динаміки зміни щільності економічної діяльності свідчить про те, що по всіх областях України спостерігається її збільшення. Максимально даний показник зріс у таких областях, як Дніпропетровська (в 5,4 раза – до 1818,5 тис. грн. на 1 км²), Донецька (в 5,33 раза – до 2823,21 тис. грн. на 1 км²), Харківська (в 5,3 раза – до 1133,66 тис. грн. на 1 км²), які склали нечисленну групу, де зміна щільності економічної діяльності виявилася вищою за середню по країні. Менше щільність економічної діяльності змінилася в Хмельницькій (в 4,2 раза – до 455,83 тис. грн. на 1 км²), Вінницькій (в 4 рази – до 436,94 тис. грн. на 1 км²), Житомирській (в 3,9 раза – до 278,26 тис. грн. на 1 км²), Чернігівській (в 3,8 раза – до 265,17 тис. грн. на 1 км²) і Сумській (в 3,5 раза – до 371,68 тис. грн. на 1 км²) областях. Діапазон динаміки зміни щільності економічної діяльності по Україні становив майже 200%, або понад 1558 тис. грн. на 1 км²⁷.

Результати діагностики насиченості території свідчать про те, що в областях спостерігаються різні тенденції в динаміці відповідних показників. Так, якщо зміна

⁷ Див.: Василенко В. Н. Аналитическая оценка насыщения территории экономическими объектами и связями как этап экономической диагностики ее развития. “Экономика и право” № 2, 2010, с. 5–12.

густоти населення по країні і по регіонах мала загальний негативний тренд (діапазон негативної динаміки – майже 8,4%, в абсолютному вимірі – 12,7 особи на 1 км²), то щільність основних засобів (фондонасиченість території) неухильно зростала (діапазон позитивної динаміки – 340%, в абсолютному вимірі – 4768,5 тис. грн. на 1 км²). Таким чином, показники діапазону зміни щільності економічної діяльності зросли майже у 2 рази. Найпомітніше густота населення знизилась у центрі, на сході й півночі країни, а найменше – на заході. Водночас підвищення щільності основних засобів, як і щільності економічної діяльності, спостерігалось на сході, в центрі та на півдні країни.

Щодо насиченості території регіонів можна зробити такі висновки. По-перше, приведення показників розвитку (насиченості) території до загального порівняльного масштабу чи рівня (показника щільності) дозволяє знайти точніші оцінки, які характеризують зміну не тільки окремих елементів продуктивних сил, але й їх місця та ролі в суспільному виробництві. По-друге, алгоритм отримання порівняльних оцінок розвитку територій чи насичення економічними об'єктами та їх зв'язками може мати універсальний характер і застосовуватися для будь-якого елемента продуктивних сил. По-третє, параметри розвитку територій потребують порівняльної оцінки для більш точного описання виявлених тенденцій і встановлення можливих зв'язків між ними. По-четверте, найчастіше результатом зміни динаміки щільності окремих показників є так званий ефект масштабу, коли концентрація явищ чи процесів на окремій території приводить до її подальшого посилення.

Діагностика розвитку регіону як економічної системи покликана ідентифікувати виділені параметри процесів раціонального розміщення і територіальної організації (форм і способів) продуктивних сил, а також окремі елементи (підсистеми), можливі екстремальні ситуації під час взаємодії підсистем, визначивши причини їх відхилення від заданих величин (нормативних, еталонних чи середніх) розвитку. Також вона дозволяє виявити характер та особливості залежності між підсистемами і параметрами всієї системи та її елементів, а також визначити основні фактори, які впливають на рівень її розвитку, застосувавши формалізовані методи.

Звичайно, діагностика всієї регіональної економічної системи, за логікою, повинна передбачати вивчення окремих її підсистем. Проте обґрунтованих методів діагностики взаємодії окремих складових регіону як економічної системи поки що не існує. Наприклад, діагностика підсистеми господарського механізму, який функціонує в масштабах усієї держави, а на регіональному рівні може мати незначні модифікації, які не є визначальними при появі тих чи інших змін у характері використання елементів продуктивних сил, повинна супроводжуватися вивченням як мінімум одного з елементів, що залишилися, – з метою визначити, наскільки цей механізм сприяє поступальному розвитку регіону. Діагностика ж підсистеми виробничих відносин, які на регіональному та державному рівнях нічим не відрізняються і можуть бути визначальними при появі тих чи інших змін у характері використання елементів продуктивних сил, повинна бути підкріплена вивченням підсистеми продуктивних сил, щоб визначити, які моменти їх взаємодії супроводжуються неузгодженістю чи суперечностями.

Основні ознаки регіону як економічної системи, які можна діагностувати, такі:

1) характеризуючи його цілісність – наявність, збереження та нарощування потенціалу. Оцінка ознаки передбачає з'ясування причин появи і збереження впро-

довж досить тривалого періоду процесів зменшення і (або) руйнування економічного потенціалу або його складових (промислового, природно-ресурсного, трудового, організаційного, наукового та ін.), а також зміни структури валового регіонального продукту;

2) характеризуючи його комплексність чи впорядкованість – диверсифікація видів економічної діяльності, спеціалізація чи локалізація виробництва. Оцінка ознаки передбачає ідентифікацію проблем і виявлення можливих причин розбалансованості та непропорційності в розвитку її складових: ліквідації одних і виникнення інших видів виробництва, зміни рівня спеціалізації та диверсифікації виробництва, зміни рівнів фондівіддачі, матеріало-, енерго- та капіталомісткості виробленої продукції тощо;

3) характеризуючи його стійкість – наявність і збереження галузевих пропорцій і співвідношень. Оцінка ознаки передбачає виявлення причин нездатності зберігати позитивний тренд у відношеннях її окремих складових;

4) характеризуючи його життєздатність функціонування – забезпечення відтворювальних процесів з використанням основних елементів продуктивних сил. Оцінка ознаки передбачає ідентифікацію проблем і виявлення можливих причин звуженого відтворення та виникнення диспропорцій у демографічних процесах, стані основних засобів, раціональному використанні природних ресурсів та сучасних форм організації виробництва і т. д.

Діагностика регіональної економічної системи передбачає, з одного боку, виявлення відхилень, які з'являються в параметрах функціонування самої системи, або виявлення суперечностей, які виникають у територіальній організації продуктивних сил (а також у взаємодії окремих підсистем між собою), а з іншого – виявлення та ідентифікацію проблем, які виникають усередині її підсистем (з продуктивними силами, продуктивними, техніко-економічними й організаційно-економічними відносинами і господарським (економічним) механізмом). При цьому в першому випадку об'єктом діагностики можуть бути або параметри функціонування системи в цілому, або параметри функцій, які виникають у результаті взаємодії окремих підсистем. Отже, під параметрами функціонування регіональної економічної системи розуміють показники, які характеризують опис та оцінку досягнення цілей, що стоять перед нею, а під параметрами функцій, які виникають у результаті взаємодії окремих підсистем, – показники їх зв'язків чи окремих завдань, які вирішуються в ході досягнення поставленої цілі. У другому випадку кожна підсистема діагностується окремо, коли як параметри використовуються кількісні показники, що характеризують її розміри, обсяг чи величину (форму чи структуру та поелементний склад), і (або) якісні показники, необхідні для характеристики її сутності в конкретних умовах (місце і час).

У таблиці 1 наведено основні характеристики можливих відмінностей в параметрах функціонування регіональної економічної системи, виокремлені за допомогою системного підходу до дослідження економічних процесів чи явищ.

Для виявлення збігу векторів розвитку регіональної економічної системи можна використати базисні індекси її функціонування, а для виявлення трендів – метод ковзаючих середніх чи метод найменших квадратів (для аналітичного вирівнювання за лінійною функцією, за многочленами різного степеня і т. д.). Для виявлення її динаміки можуть застосовуватися розрахунки ланцюгових індексів, а для вимірювання ймовірності змін при використанні її ресурсу – відповідні коефіцієнти

енти, які показують, наскільки він здатний протистояти впливу несприятливих факторів, що виникають як усередині самої системи, так і за її межами.

Таблиця 1

Основні характеристики можливих відмінностей у функціонуванні регіональної економічної системи

Напрями розвитку	Ознаки	Міра близькості (швидкість розвитку)	Симптоми	Можливий діагноз
Наявність змін у напрямках проходження економічних процесів	Чергування змін (трендів) у швидкостях (темпах приросту) проходження економічних процесів	Запізнення в окремих параметрах функціонування	Безпосередня небезпека	Загрози
Переважаючі негативні змін у напрямках проходження економічних процесів	Висока частота, тобто імовірність, виникнення нездоланих змін (трендів) у швидкостях (темпах приросту) проходження економічних процесів	Істотні збитки (втракти), які виникають унаслідок зниження результативності функціонування	Потенціальна небезпека	Ризики
Негативні зміни в напрямках проходження економічних процесів	Безповоротні зміни (тренди) у швидкостях (темпах приросту) проходження економічних процесів	Значне зниження показників результативності функціонування	Реальна небезпека	Виклики

Оцінка, отримана в результаті виконаної економічної діагностики розвитку регіону як економічної системи, дозволила обґрунтувати такі висновки, які стосуються основних її властивостей.

1. Цілісність регіональної економічної системи. Встановлено, що відносно висока частота і широкий діапазон змін (трендів) у швидкостях (темпах приросту) проходження економічних процесів підтверджують для більшості областей України наявність досить значних відмінностей у напрямках цих процесів. Встановлено, що стан економічної системи країни і стан окремих регіональних економічних систем різняться між собою. За цим показником ситуація дещо краща в таких областях, як Дніпропетровська, Запорізька, Київська, Луганська, Полтавська і Харківська, де базисний індекс виробництва валової доданої вартості був вищим за середній по країні. Водночас у таких областях, як Вінницька, Кіровоградська, Сумська, Херсонська, він є істотно нижчим, ніж у середньому по країні.

Якщо порівняти аналогічні показники стану регіональних економічних систем у дискретному режимі, то з'ясується, що кількість областей, де є покращення стану порівняно із середніми показниками по країні, зменшилася з 13 до 5, тоді як кількість областей, де стан погіршився, збільшилася з 12 до 20⁸. Мірою близькості в цьому випадку виступає запізнена зміна деяких параметрів функціонування

⁸ Див.: Василенко В. Н. Діагностика регіональної економічної системи як комплекс досліджень, с. 5–16.

ня окремих регіональних економічних систем (про що свідчать відповідні показники, які нижчі, ніж у середньому по країні). Це може бути кваліфіковано, як поява безпосередньої небезпеки (загроз), яка в подальшому може трансформуватися в потенціальну небезпеку (ризик) для цілісності не тільки всієї економічної системи країни, але й окремих регіональних економічних систем. Це можливо, якщо не буде зроблено попереджувальних кроків з нейтралізації виявлених діапазонів зниження і зростання темпів виробництва валової доданої вартості.

2. Комплексність (комплексна структура) регіональної економічної системи. Виявлено, що має місце збільшення концентрації окремих видів економічної діяльності, яка виражається в зміні комплексності економіки не тільки в областях, а й по Україні в цілому. За період з 2001 по 2008 рр. було багато випадків як неперервного зниження коефіцієнта диверсифікації економіки (як одного з показників комплексності), так і частой зміни вектора її розвитку. Наприклад, по АР Крим спостерігалось чергування зростання і зниження цього коефіцієнта, а по Запорізькій області – навпаки, чергування його зниження і зростання. По Волинській області був лише один епізод із збільшенням цього показника (2004 р.), а по Донецькій – два випадки його зменшення (2002 і 2004 рр.). При цьому найбільший діапазон зниження (порівняно з аналогічними показниками для інших областей) даного коефіцієнта спостерігався в Луганській області (один епізод із зростанням показника на 45,6%). Це може бути розцінено як поява безпосередньої небезпеки (загроз, коли спостерігаються зміни в напрямках проходження економічних процесів), яка згодом може трансформуватися в потенціальну небезпеку (ризик, коли є перевага негативних змін у напрямках проходження економічних процесів), яка руйнує комплексність як властивість не тільки окремих регіональних економічних систем, але й усієї економічної системи країни.

3. Стійкість регіональної економічної системи. Встановлено, що по всіх видах економічної діяльності поки що не склалися стійкі відносини, які б сприяли закріпленню за кожним з них певних частин усієї економіки області. У таких сферах діяльності, як сільське господарство, промисловість, державне управління, освіта і охорона здоров'я, відбулося зменшення кількості зайнятих працівників (відповідно, на 1,56%, 5,1, 0,31, 0,24 і 0,21%), а по решті видів – підвищення (найбільше в торгівлі – на 3,67%, по інших видах економічної діяльності – на 1,02%, по операціях з нерухомістю – на 0,99%). Це свідчить про нестійкий характер перетворень і може бути кваліфіковано як поява безпосередньої загрози для стійкості регіональних економічних систем, принаймні, впродовж найближчих 5–7 років. Результати діагностики свідчать про те, що в більшості випадків неритмічний характер розвитку таких систем став наслідком проведення недостатньо продуманої та зваженої державної регіональної політики, яка пов'язана із спробами вирішити поточні проблеми за рахунок сильніших областей.

4. Життєздатність регіональної економічної системи. Виявлено, що асиметрія в позиціонуванні регіонів також пов'язана з такою політикою, коли за рахунок більш розвинутих в економічному відношенні територій забезпечується так зване вирівнювання можливостей, що, судячи з попередніх результатів діагностики, не дає позитивного результату. Відповідь на риторичне запитання, наскільки такі підходи будуть виправдані, можна отримати в недалекому майбутньому. Результати ж діагностики показують, що питома вага доходів населення у валовому регіональному продукті зросла по всіх областях. Максимально вона збільшилася в Тер-

нопільській (на 0,516 пункта), Житомирській (на 0,501), Вінницькій (на 0,471) областях, а мінімально – в Донецькій (на 0,124), Дніпропетровській (на 0,046), Харківській (на 0,031 пункта). При цьому даний показник у таких областях, як Житомирська, Тернопільська і Чернівецька, в окремі роки був більшим за 1. Це означає, що доходи, отримані тут населенням, перевищували обсяг виробленого на цій території валового регіонального продукту.

Діагностика розвитку регіону як економічного простору покликана вивчити зміну основних параметрів, які характеризують його форми та властивості. Її можна здійснити у двох площинах. По-перше, за допомогою аналізу і синтезу показників кількісної визначеності, які дозволяють виявити зміни у формах розселення і просторової (територіальної) організації продуктивних сил, а також на основі динаміки показників якісної визначеності регіонального економічного простору (табл. 2). По-друге, використовуючи рівень зміни властивостей економічного виробництва. Саме виявлені зрушення в його однорідності (неоднорідності) дозволяють розглядати його крізь призму процесів концентрації (або деконцентрації, тобто локалізації), інтеграції (або дезінтеграції) і конвергенції (або дивергенції). Кожний з названих процесів може бути досліджений шляхом порівняння відповідних показників.

Таблиця 2

**Складові можливих форм розселення
і просторової організації продуктивних сил**

Показники	Форми розселення	Форми просторової організації продуктивних сил
Кількісні	Кількість населених пунктів (опорний каркас розселення)	Кількість суб'єктів господарювання
	Чисельність населення, що проживає на даній території	Кількість матеріальних об'єктів
Якісні	Розміщення економічного простору	
	Зв'язаність економічного простору	
	Щільність економічного простору	

Для розпізнавального виділення економічного простору з можливого ряду інших просторів (соціального, культурного, інформаційного та ін.) можуть застосовуватися відповідні ознаки. В їх якості при описанні однорідності регіонального економічного простору можуть використовуватися концентрація, інтеграція та конвергенція господарських зв'язків, а для характеристики його неоднорідності – диференціація, дезінтеграція та дивергенція господарських зв'язків, які виникають і зберігаються між окремими елементами продуктивних сил. При цьому “між виділеними аспектами властивості неоднорідності економічного простору (концентрацією, інтеграцією і конвергенцією. – В. В.) існує очевидний взаємозв'язок, оскільки, будучи, по суті, економічними процесами, вони зумовлюють один одного”⁹, що дозволяє розглядати властивості як необхідний атрибут економічної діагностики регіонального економічного простору. Отже, якщо однорідність регіонального економічного простору досягається за рахунок концентрації, інтеграції та конвергенції процесів суспільного вироб-

⁹ Див.: Бутенко Т. О. К вопросу о сущности экономического пространства. “Экономика и право” № 2, 2010, с. 16.

ництва, то на його неоднорідність впливають деконцентрація, дезінтеграція і дивергенція тих самих процесів¹⁰.

Концентрація – це зосередження матеріальних об'єктів чи елементів продуктивних сил, результатів їх взаємодії в межах певної території. Вона дозволяє судити про збільшення масштабів і результатів суспільного виробництва на даній території. Інтеграція – ущільнення внутрішніх зв'язків економічного простору (між учасниками суспільного виробництва – суб'єктами господарювання), яке характеризується станом переплетення та об'єднання господарських зв'язків між окремими територіями. Конвергенція спрямована на зближення умов технічного, технологічного та організаційного існування господарюючих суб'єктів. Вона свідчить про вирівнювання економічних і соціальних відмінностей в умовах життєдіяльності на різних територіях.

Деконцентрація (локалізація) – розшарування і розділення єдиного економічного простору. Вона характеризує процеси виділення на даній території окремих економічних і соціальних умов життєдіяльності. Дезінтеграція – ослаблення (порушення) господарських та інших зв'язків, розпадання економічного простору на окремі складові. Дивергенція спрямована на розбіжності в умовах життєдіяльності та віддалення частин території одна від одної. Вона характеризує негативну динаміку зміни властивостей та ознак, які були раніше притаманні всій території.

Найповніше кількісно та якісно вказані ознаки однорідності (неоднорідності) економічного простору можуть бути продемонстровані на прикладі міжрегіональних економічних нерівностей, які в концентрованому вигляді ввібрали в себе основні характеристики зміни регіональних економічних просторів.

По-перше, міжрегіональні відмінності в річних темпах зростання виробництва середньодушового валового регіонального продукту коливалися в межах 8,2–21,6%. Причому діапазон таких відмінностей у цілому по Україні становив 62,8%, що стало наслідком різних темпів приросту цього показника по її регіонах. Діапазон між максимальними і мінімальними розмірами виробництва середньодушового валового регіонального продукту за період з 2001 по 2008 рр. зріс із 224 до 267%. Водночас діапазон приростів максимальних і мінімальних розмірів цього показника становив 268%. Усе це свідчить про посилення міжрегіональних відмінностей в економічному розвитку.

По-друге, відмінності в річних темпах зростання середньодушових інвестицій в основний капітал по регіонах були в діапазоні 53,2–133%, а різниця в темпах приросту інвестицій становила 476,7%, що стало наслідком нерівномірного їх використання протягом окремих років. При цьому діапазон між максимальними і мінімальними розмірами таких інвестицій за вказаний період зменшився з 556 до 395%, тобто мало місце деяке згладжування міжрегіональних відмінностей.

По-третє, міжрегіональні відмінності в річних темпах зростання середньодушових доходів населення коливались у діапазоні 7,1–214,2%, а за розглянутий період становили 1240,1%. Діапазон між максимальними і мінімальними розмірами середньодушових доходів населення за вказаний період знизився з 253 до 136%, тобто мало місце зближення абсолютних розмірів доходів. Водночас діапазон приростів максимальних і мінімальних розмірів цього показника становив

¹⁰ Див.: В а с и л е н к о В. Н. Об основных конструктивных элементах экономического пространства. “Экономика и право” № 2, 2009, с. 8.

131%, що свідчить про незначні його коливання протягом усього періоду (оскільки внутрішній його розмір не виходить за межі річного).

По-четверте, відмінності між регіонами за таким показником, як річні темпи зростання середньодушового роздрібного товарообороту, коливались у діапазоні 15,6–50,1%. При цьому різниця в темпах зміни цього показника становила 899,8%. Діапазон між максимальними і мінімальними розмірами середньодушового роздрібного товарообороту зріс із 214 до 220%, тобто мало місце подальше посилення міжрегіональних відмінностей в економічному розвитку.

По-п’яте, відмінності між регіонами в річних темпах зростання середньодушових обсягів непогашених кредитів коливались в діапазоні 45–156,4%. При цьому приріст темпів зростання швидкості неповернення кредитів населенням і суб’єктами господарювання становив 7473,7%. А діапазон між максимальними і мінімальними розмірами середньодушової заборгованості по непогашених кредитах зменшився з 841 до 387,5%, за діапазону приростів максимальних і мінімальних розмірів душової заборгованості – 381,6%, що через збереження значних абсолютних обсягів неповернення кредитів, на жаль, поки що не може свідчити про зменшення міжрегіональних відмінностей в економічному розвитку.

Отримані результати дозволили встановити, що нині економічний простір України стає дедалі неодноріднішим через посилення процесів дезінтеграції і дивергенції в економічних зв’язках і відносинах, що викликано до життя прагненням до загальної прибутковості (рентабельності) в господарській діяльності. Яскравим прикладом цього може бути масове зменшення кількості маршрутів пасажирських поїздів, з огляду на що різко скоротився пасажиропотік на всіх залізницях України.

Вирішення прикладних питань, пов’язаних з діагностикою регіонального економічного простору (але в розрізі всієї країни), дозволило зробити такі висновки.

1. Про щільність економічного простору. “Локомотивами” національної економіки, як завжди, залишаються Дніпропетровська, Донецька і Харківська області. Ситуація складається таким чином, що, доки ці області зберігатимуть і використовуватимуть нагромаджений економічний потенціал, економіка країни з певною мірою умовності зможе непогано функціонувати. Але щойно посиляться необоротні процеси зі зниження нагромадженого економічного потенціалу, ми опинимося перед проблемою відтворення не тільки людських ресурсів (що вже спостерігається), але й інших елементів продуктивних сил.

2. Про розміщення економічного простору. У сукупності міжрегіональні відмінності в економічному розвитку, на жаль, не зменшились, а лише посилились, особливо в реальному секторі економіки, що стало наслідком інерційного розвитку держави в цілому.

3. Про зв’язаність економічного простору. На фоні зростання інфляції і збереження високого коефіцієнта спрацювання основних засобів можна говорити про “проїдання” національного багатства і катастрофічну загрозу фрагментації загального економічного простору на окремі його складові.

Таким чином, загальні висновки зводяться до такого. По-перше, експлуатація ресурсу розвитку території можлива на основі ослаблення суперечностей у просторовому вимірі міжрегіональних відмінностей, інакше вони лише посилюватимуться. По-друге, ослаблення таких суперечностей можливе тільки на основі проведення всебічно зваженої державної регіональної політики, яка допускає за-

міну парадигми вирівнювання економічного розвитку на парадигму його стимулювання. По-третє, перехід на неї повинен супроводжуватися зміною інституціональних умов, які визначають можливі межі відносин (владні повноваження) в системах “центр – регіони” і “регіони – центр”. По-четверте, одним з дійових наукових інструментів дослідження просторових особливостей міжрегіональних вимірювань структурних змін в економічному розвитку стає економічна діагностика, в межах якої всі параметри й основні властивості регіонів піддаються всебічному аналізу та синтезу, в результаті чого можна отримати більш об’єктивну їх оцінку.

Таким чином, підхід до застосування економічної діагностики розвитку регіону як до своєрідної тріади дозволяє не тільки встановити досить достовірний діагноз та отримати комплексну оцінку його розвитку, але й виявити можливі відхилення в динаміці показників, які характеризують основні параметри. При цьому саме діагноз повинен бути своєрідною картограмою найболючіших точок, на які треба спрямувати зусилля із запобігання можливим загрозам, ризикам і викликам, а комплексна оцінка розвитку – покладена в основу вироблених стратегічних планів, програм різного рівня, угод між органами центральної влади і місцевого самоврядування, намірів органів управління щодо вирішення питань довгострокового економічного розвитку і т. д.

Стаття надійшла до редакції 30 травня 2012 р.
